

Coronalen in het stad-Utrechts en de structuur van het fonologisch woord

Marc van Oostendorp, Meertens Instituut

The behaviour of coronal consonants in the city dialect of Utrecht (in the Netherlands) provides us with important clues as to the structure of the so-called phonological word in general and of the righthand periphery of that structure, and the place of coronals in particular. The fact that the coronals n, s and t can be inserted and deleted at the end of the word rather freely, provides us with evidence that these coronals occupy a special 'adjoined' position within the word and furthermore that phonological words preferably end in a consonant. The special voicing assimilation behaviour of the coronal plosives d and t in the clitics *de* and *te* gives us extra evidence for the adjoined status of these elements.

Een goede werkhypothese bij de studie van verwante taalvariëteiten is dat deze niet teveel van elkaar zullen verschillen, ook niet in het grammaticale systeem.¹ Wie een bepaald fonologisch (of morfologisch of syntactisch) verschijnsel bestudeerd en beschreven heeft, doet er daarom goed aan zijn beschrijving te toetsen aan enkele verwante taalvariëteiten, bijvoorbeeld aan dialecten. Als deze andere variëteiten op een geheel andere manier beschreven moeten worden, is er een mogelijke aanwijzing dat er iets mis is.

In dit artikel wordt recente theorievorming over de vorm van het zogenoemde fonologische woord in het Nederlands getoetst aan feiten uit het stadsdialect van Utrecht. Het blijkt dat deze feiten gedeeltelijk de bestaande theorie ondersteunen en het tegelijkertijd mogelijk maken bepaalde aspecten van de analyse te verfijnen. Tot nu toe bestudeerde variëteiten van het Nederlands gaven onvoldoende evidentie voor bepaalde subtielere structurele aannames. Het Utrechts vult ons zicht op deze kwesties hiermee verder aan.

In het bijzonder gaat de aandacht hier uit naar de rol van coronale consonanten en de structuur van het fonologisch woord. De coronale medeklinkers hebben een bijzondere fonotactische rol in het Utrechts, net als trouwens in waarschijnlijk alle andere variëteiten van het Nederlands en ook in heel veel andere talen, over de gehele wereld (Paradis en Prunet 1991). De precieze aard van deze bijzondere fonotactische rol wordt in het Utrechts echter duidelijker dan in andere dialecten, inclusief de standaardtaal.

Iets soortgelijks geldt voor de bouw van het fonologisch woord. Werd in de jaren tachtig nog vrij algemeen aangenomen dat fonologische structuren, anders dan syntactische, niet recursief zijn opgebouwd, aan het eind van de jaren negentig wijzigde deze opvatting in ieder geval voor

---

¹ Mijn dank gaat uit naar Francine Swets en Johan Taeldeman voor discussie, en naar het publiek tijdens het *Taal en Tongval*-symposium in november 2000 en de *TIN-dag* in februari 2001 voor discussie.

structuren als het fonologisch woord. Voor het Nederlands is deze opvatting bijvoorbeeld verdedigd door Geert Booij (1995); en in ander werk (Van Oostendorp, te verschijnen) heb ik beweerd dat een recursieve fonologische structuur in het Nederlands soms kan dienen om de recursiviteit van morfologische structuren te weerspiegelen.

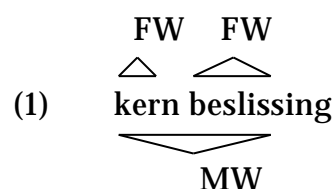
Dit artikel is als volgt opgebouwd. In paragraaf 1 bespreek ik een (iets) vereenvoudigde versie van de bestaande fonologische theorie over de structuur van het fonologisch woord in het standaard-Nederlands, zoals deze is terug te vinden in de literatuur van de afgelopen jaren. In paragraaf 2 geef ik een analyse van enkele relevante feiten uit het Utrechtse stadsdialect in het licht van deze theorie. Paragraaf 3 bevat, tenslotte, aan een conclusie.

1. Het 'fonologisch woord'

Het is in de recente theoretische literatuur niet ongebruikelijk om onderscheid te maken tussen minimaal twee soorten woord: het morfologisch en het fonologisch woord. Het morfologisch woord kunnen we beschouwen als de grootst denkbare morfologische eenheid:² samenstellingen, en wortels plus alle derivationele en inflectionele affixen worden dan allen beschouwd als morfologische woorden. Om diepgaande morfologische analyses te omzeilen ga ik er hieronder voor het gemak van uit dat alles wat we in de huidige officiële spelling van de standaardtaal tussen twee spaties schrijven geldt als morfologisch woord. Het fonologisch woord is daarentegen gedefinieerd als een eenheid waarbinnen (in variëteiten van het Nederlands) klemtoonregels, lettergreepstructuurtoekenning en sommige andere fonologische processen zich afspelen.

Fonologische en morfologische woorden zijn niet altijd congruent. In de praktijk vinden we soms fonologische woorden die groter zijn dan morfologische woorden, en soms morfologische woorden die juist kleiner zijn dan fonologische.

De samenstellende delen van een samenstelling hebben bijvoorbeeld allebei een vrij sterke nadruk en vormen het domein van fonologische processen. Het ligt daarom voor de hand aan ieder van hen een eigen fonologisch woord (FW) toe te kennen, dat daarmee dus kleiner is dan een morfologisch woord (MW):

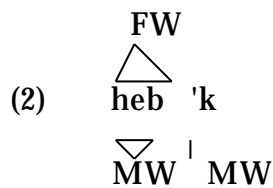

Clitische elementen maken daarentegen in sommige analyses deel uit van hetzelfde fonologische woord als hun gastheer. Dat woord is dan

---

² Dit is niet meer dan een informele werkdefinitie. Er is een groot aantal definities van het morfologisch woord in omloop, en ze zijn lang niet alle congruent (of zelfs compatibel met de hier gepresenteerde argumentatie). Zie Spencer en Zwicky (1998) voor een nuttig overzicht.

dus groter dan een morfologisch woord (hoewel moet worden opgemerkt dat nu juist over de morfologische status van clitica discussie mogelijk is; zie Halpern 1998):

Nu we hebben vastgesteld dat fonologische woorden min of meer onafhankelijk van morfologische woorden gedefinieerd worden, kunnen we ons afvragen hoe deze definitie luidt. Van belang voor dit artikel is vooral dat fonologische woorden zijn opgebouwd uit fonologische syllaben. Afgezien van bepaalde perifere posities kan een welgevormd fonologisch woord helemaal worden opgedeeld in welgevormde syllaben.

Dit reduceert ons definitieprobleem dus ook tot een definitieprobleem met betrekking tot de welgevormde syllabe. Er zijn over dit punt verschillende theorieën in omloop (Trommelen 1983, Van der Hulst 1984, Booij 1995, Van Oostendorp 2000). Ik kies hier, zonder nadere argumentatie, voor een vereenvoudigde versie van de laatste, maar de hieronder uiteengezette analyse hangt niet zwaar aan deze keuze; ze zou desgewenst ook naar een andere representatie van de syllabe kunnen worden vertaald.

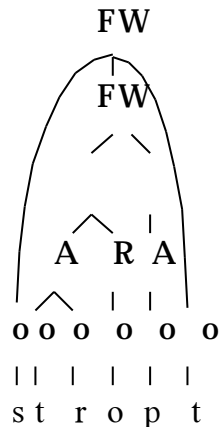
Hieronder geef ik de structuur van het woord *stroopt* als voorbeeld.

Het teken $\triangle$ staat voor de syllabe, A staat voor de aanzet (Engels: *onset*), R voor rijm (Engels: *rijm*).

Ik neem aan dat ongedekte klinkers altijd aan het eind van een syllabe staan, terwijl gedekte klinkers nog gevolgd worden door een medeklinker (zie mijn artikel 'Het belang van Nederlandse dialecten voor de fonologische theorie' in deze bundel en vooral Van Oostendorp 2000 voor een uitgebreide verdediging van deze gedachte). Syllabes zijn zodoende iets abstractere (fonotactische) eenheden die sterk lijken op maar niet helemaal samenvallen met de lettergrepen die bijvoorbeeld gebruikt worden in de spelling.

De ongedekte klinker [o] vult aldus in zijn eentje het hele rijm; de aanzet wordt gevuld door [tr]. De [p] staat in een extra positie; deze benoem ik hier voor het gemak als de aanzet van een gedegenereerde syllabe, een syllabe met alleen een aanzet en zonder klinker (zie Kaye, Lowenstamm en Vergnaud 1990, Hammond 1997, Féry 2001 voor enkele recente uitwerkingen van deze gedachte). De stemloze coronale plosieven [t] en [s] zijn 'extraprosodisch'; ze vormen geen deel van een syllabe en zijn geadjungeerd aan het fonologische woord.

(3)

Hier hebben we dus een voorbeeld van een recursief fonologisch woord, een woordknoop die een andere woordknoop domineert. Deze structuur ziet er op het eerste gezicht nogal abstract uit, maar heeft het voordeel dat het een redelijk groot aantal feiten in het Nederlands en in andere talen kan beschrijven. Met betrekking tot deze structuur kunnen we natuurlijk een groot aantal vragen stellen. Ik wil er hier twee behandelen. In de eerste plaats: waarom vinden we 'gedegenereerde lettergrepen' aan het eind van het woord en niet aan het begin (of in het midden)? Als dat wel zo zou zijn, zouden we bijvoorbeeld woorden als *ptro* kunnen hebben met een gedegenereerde syllabe gevolgd door een gewone syllabe. In de tweede plaats, waarom zijn het precies coronalen die een dusdanig uitzonderlijke status hebben? Merk overigens op dat deze vragen in zekere zin onafhankelijk zijn van het hier gebruikte notatiesysteem. De eerste vraag luidt, in algemenere termen: waarom vinden we makkelijker uitzonderlijke (clusters van) obstruenten aan het eind van een woord dan aan het begin? Ook de uitzonderlijke status van coronalen kan natuurlijk onafhankelijk van (3) worden geobserveerd. De structuur geeft ons echter een steviger handvat om over een en ander te praten.

1.1 Medeklinkers aan het eind van het woord

Lettergrepen hebben een neiging om open te zijn, maar tegelijkertijd is er in veel talen van de wereld een principe aanwijsbaar dat zegt dat woorden het liefst op een medeklinker eindigen (Prince en Smolensky 1993).

(4) FinalC: Fonologische woorden eindigen bij voorkeur op een medeklinker.

Prince en Smolensky (1993) introduceren dit principe voor de beschrijving van het Lardil, een autochtone Australische taal. Op het eerste gezicht lijkt de conditie misschien enigszins tegenintuïtief: klinkers hebben zoals bekend de neiging om open te zijn, en er zijn talen als het Italiaans waarin gesloten lettergrepen ook aan het eind van het woord niet of nauwelijks voorkomen. Toch is er in een taal als het Lardil evidentie voor te vinden. Het is ook bekend dat veel kenmerkende templatens in semitische talen zoals de vorm hebben C(C)V(C)CVC (dit is het algemene templaatschema gegeven voor het klassiek Arabische werkwoord in McCarthy 2001). Alle templatens bestaan dus uit twee syllaben, waarvan de eerste in veel gevallen open is, maar de tweede altijd verplicht eindigt op een medeklinker. In sommige talen werkt FinalC aan het eind van de frase in plaats van aan het eind van een woord: in het Tunica bijvoorbeeld vinden we alternanties als de volgende: (Haas 1940, Lombardi 1998)

(5)

<i>reguliere vorm</i>	<i>frasefinale vorm</i>	
hatika	hatikan	'weer;
sahku	sahkun	'een'

Belangrijker voor de huidige discussie is misschien dat er ook genoeg voorbeelden zijn van de werking van FinalC in verschillende variëteiten van het Nederlands. Ik bespreek er hier enige. In sommige gesproken vormen van het Standaardnederlands vindt sjwa-epenthese plaats binnenin een woord, niet aan het eind, al levert het laatste een betere lettergreepstructuur op (met de sjwa in een open lettergreep; cf. Van Oostendorp 2000):

(6)

	
m ε l k ə	mε l ə k

Opvallend genoeg is sjwa-invoeging in een cluster met een coronale medeklinker (*hard, mals*) nu juist uitgesloten. Er zijn geen sprekers van het Standaardnederlands die *[harət] of *[maləs] zeggen. De hierboven besproken recursieve structuur kan dit mogelijk verklaren. De eerste vorm heeft een gesloten en een open lettergreep, in de tweede structuur zijn beide lettergrepen gesloten. De tweede structuur heeft bovendien een ambisyllabische l. Vanuit fonotactisch oogpunt is er dus — als we aannemen dat gesloten lettergrepen gemarkeerder zijn dan open — alle reden om de voorkeur te geven aan de eerste structuur boven de tweede. FinalC geeft een reden waarom we toch voor de tweede structuur zouden kiezen.

Het Gronings heeft net als veel Nederlandse dialecten een regel van r-deletie in het rijm. Deze regel wordt vaak geblokkeerd aan de rand van het woord (Schuringa 1923). Humbert (1996) merkt hierover op: "Het feit dat /r/ voor een woordgrens vaak gerealiseerd wordt is makkelijk te verklaren [...]. Er is in het Nederlands een sterke neiging lettergrepen, vooral op wordeinde af te sluiten, d.w.z. dat een lettergreep met een coda eindigt, niet met een nucleus". De conditie die hiermee door Humbert geformuleerd wordt is vrijwel precies gelijk aan FinalC.

- (7) /ar/ [ɔ:r] in front of coronals and end of word
 [yɔ:rn] [wɔ:rt] [dɔ:r]
 /ar/ [ā] in front of labials and dorsals
 [ām] [sxāp]

Opvallend aan deze Groningse feiten is dat de positie voor een coronaal gelijkgesteld wordt aan die aan het absolute wordeinde. Deze overeenkomst valt te verklaren uit de in de vorige paragraaf besproken structuur: als de coronaal geadjungeerd is, staat de voorafgaande r dus aan het eind van het (binnenste) woord. Hij moet daar dan blijven staan als FinalC in het Gronings gedefinieerd is op dat binnenste woord.

Van belang is hier vooral dat het Gronings laat zien dat er taalsystemen mogelijk zijn waarvoor geldt:

- Type I. de /r/ verdwijnt in de laatste lettergreep; de /r/ blijft staan in de overige lettergrepen

Daarnaast zijn er natuurlijk ook dialecten die voldoen aan één van de twee volgende generalisaties (zie De Schutter en Taeldeman 1993, 1994 voor een overzicht):

- Type II. de /r/ verdwijnt in alle lettergrepen
- Type III. de /r/ blijft in alle lettergrepen staan

In dit soort dialecten is FinalC ondergeschikt aan andere principes, die bijvoorbeeld respectievelijk vereisen dat alle lettergrepen open zijn, of

dat onderliggende segmenten aan de oppervlakte niet gedeleerd mogen worden. Cruciaal afwezig zijn dialecten waarvoor de volgende generalisatie zou gelden:

- Type IV. de /r/ blijft staan in de laatste lettergreep; de /r/ verdwijnt in de overige lettergrepen

Als we een conditie FinalC aannemen, kunnen we binnen de optimaliteitstheorie wel taalsystemen van het type I, II of III afleiden, maar (voor zover valt te voorzien terecht) geen taalsystemen van het type IV.

Een tamelijk problematische kwestie is wel dat in sommige (Brabantse) dialecten, blijkens het overzicht van De Schutter en Taeldeman juist de context voor coronale obstruenten gevoelig is voor deletie van de /r/³. In dergelijke dialecte vinden we bijvoorbeeld [zwet] voor *zwart* en [ves] voor *vers*. Voor *werk* vinden we [wer(ə)k]. Hier doet zich dus een situatie voor die bijna omgekeerd is aan die in het Gronings. Mogelijk is in het geval van het Brabants een heel ander type constraint aan het werk, namelijk een constraint die het verbiedt om twee adjacent medeklinkers te hebben die dezelfde plaats van articulatie hebben. Als /r/ in deze dialecten als [coronaal] kan worden beschouwd, is de /r/ in *vers* daarmee uitgesloten maar die in *werk* niet. Deze kwestie verdient nader onderzoek en laat ik hier rusten.

In een dialect uit Nederlands Brabant, het Tilburgs (Boutkan en Kossmann 1996, Swets in voorbereiding) vinden we een heel ander soort evidentie voor FinalC.⁴ Er is in dit dialect een (vrijwel) complementaire distributie van diftongen en lange gedekte monoftongen: de eerste vinden we aan het eind van een woordstam, de tweede in alle andere posities. We gaan ervan uit dat de offglide van diftongen als meer medeklinkerachtig geldt dan het eind van een lange gedekte klinker. (Boutkan & Kossmann 1996; Swets in voorbereiding; Van Oostendorp 2001b). In dat geval kan dit effect ook toe te schrijven aan FinalC:

(8)	rɛ:k	'rijk'	(8)	blei	'blij'
	pɛ:l	'pijl'		reit	'rijdt'
	vɛ:f	'vijf'			
	ɣɛ:t	'geit'			

Merk op dat in dit geval niet alle coronalen gelden als het eind van het woord: er is geen verschil tussen *geit* en *rijdt*. Dat verschil hangt wellicht samen met een morfologisch verschil (zeker als we ervan uitgaan dat de werkwoordstam *rij* is). Het lijkt er dus op alsof in het Tilburgs een

---

³ Ik dank Johan Taeldeman ervoor dat hij mij op dit probleem opmerkzaam maakte.

⁴ Ook het gedrag van de /r/ in het Tilburgs kan mogelijk als evidentie gezien worden voor FinalC. Ik verwijs naar Van Oostendorp (2001b). Swets (in voorbereiding) voor een uitvoerig exposé.

morfemische coronaal wél en een niet-morfemische coronaal níét een recursieve structuur voortbrengt. (We kunnen het in dit opzicht betreuren dat er geen inflectionele suffixen zijn met andere dan coronale medeklinkers; maar in Van Oostendorp 2001a wordt nu juist beweerd dat dit geen toeval is, maar juist een gevolg van het feit dat geïnflecteerde vormen liefst fonologisch een recursieve structuur hebben; zie in dit verband ook Hoekstra 2000) Hieronder zullen we kort bespreken dat dit in het standaard-Nederlands misschien ook geldt; maar het Gronings en het Utrechts gedragen zich op dit punt dan dus afwijkend van de Standaardtaal en het Tilburgs.

Een derde soort evidentie vinden we in Limburgse toondialecten. Een [r] in het Maasbrachts bijvoorbeeld gedraagt zich aan het eind van een woord als een fricatief. We kunnen dit afleiden uit het feit dat het geen toon kan dragen (Hermans (1994), Van Oostendorp 2001b). Zoals veel Limburgse dialecten maakt het Maasbrachts onderscheid tussen stoottoon en sleeptoon, althans als het rijm bestaat uit een lange klinker of uit een korte klinker plus een sonorant:

(9)	<i>stoottoon</i>	<i>sleeptoon</i>
	bi: 'bee'	bi: 'at'
	bu: 'build'	bu: 'construction'
	mm 'minus'	mm 'vile'
	mɔl 'to break'	mɔl 'mole'

Als het rijm bestaat uit een korte klinker plus een obstruent, is er geen contrast mogelijk en vinden we altijd stoottoon:

(10)	pt	—
	zɔk	—
	lap	—

Een r middenin een woord gedraagt zich nu als een gewone sonorant. Dat wil zeggen dat het zowel stoottoon als sleeptoon kan dragen zoals de volgende (bijna) minimale paren laten zien:

(11)	s p ε r . m a	f i r . m a
	ε r . ɣ ə r ADJ	ε r . ɣ ə r WW
	(dit is erger dan dat)	(ik erger me)

Een r aan het eind van het woord kan echter alleen stoottoon hebben en gedraagt zich dus in dit opzicht als een obstruent:

(12)	kər	'kar'	—
	hər	(naam)	—
	vər		—

Overigens kan in dit geval weinig gezegd worden over de positie voor een coronaal, omdat clusters van sonoranten en stemloze obstruenten in het Maasbrachts altijd slepton hebben, onafhankelijk van de plaatskenmerken van de obstruent. Het is dus onmogelijk te zeggen of het Maasbrachts meer is als het Gronings en het Utrechts of meer als het Tilburgs en de standaardtaal.

We kunnen uit dit overzicht in ieder geval concluderen dat Nederlandse dialecten aanwijzingen vertonen voor het bestaan van een conditie FinalC, als kan deze dan ook niet zo sterk worden geformuleerd als voor het Lardil: er zijn geen dialecten waarin alle woorden verplicht eindigen op een medeklinker, al zijn er in veel variëteiten van het Nederlands wel aanwijzing dat er een tendens is naar een meer medeklinkerachtig wordeinde. Een belangrijke conclusie is dan vooral dat FinalC is een bepaalde manier voor de Nederlandse dialecten gerelativiseerd is: het gaat er om dat er zo medeklinkerachtig mogelijke medeklinker aan het eind staat. Verder kunnen we concluderen dat coronalen in dit opzicht voor ambiguïteit zorgen. In sommige dialecten zijn ze zichtbaar en in andere zijn ze onzichtbaar als het gaat om de bepaling van het 'eind van het woord'. Dit geeft ons een extra aanwijzing voor het bestaan van een recursief fonologisch woord.

1.2 De status van coronalen

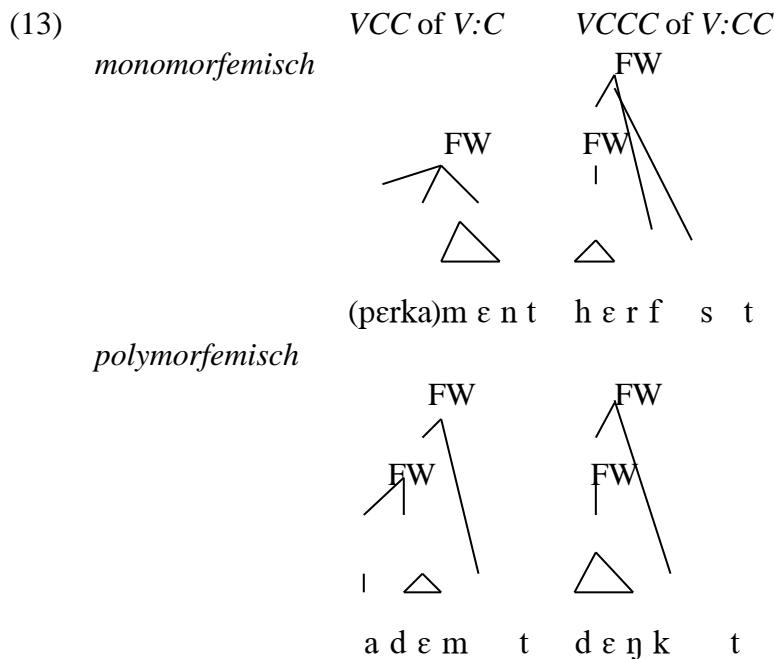
We richten ons nu op de tweede kwestie die in dit artikel centraal staat: de bijzondere rol van coronalen in de prosodische structuur. Centraal in de recente theorievorming over dit onderwerp is dat coronalen makkelijk in gemarkeerde posities kunnen staan omdat ze weinig interne kenmerkstructuur hebben (Paradis en Prunet 1991). De gedachte is dan dat hoe meer kenmerken een element heeft, des te beter het ingebed moet zijn in de prosodische structuur van het woord. Coronale consonanten hebben in het geheel geen plaatskenmerken, of ze hebben alleen plaatskenmerken die niet erg 'zwaar' zijn. Anders dan andere consonanten kunnen zij het zich dus permitteren om in een geadjungeerde positie te staan (dat wil zeggen in een positie waarin zij gedomineerd worden door een fonologisch woord en de zuster zijn van een ander fonologisch woord).

In Van Oostendorp (te verschijnen) wordt beargumenteerd dat deze bijzondere status van coronalen ook de reden is waarom inflectionele suffixen in het Nederlands alleen bestaan uit een sjwa en/of coronale consonanten (zie ook Hoekstra 2000 voor dezelfde observatie). De gedachte is dat morfologische inflectie de oorzaak is voor fonologische adjunctie (zie hieronder); maar in een fonologische adjunctiepositie kunnen alleen de minst gemarkeerde segmenten voorkomen.

Waarom creëert morfologische inflectie fonologische adjunctie?

Aangenomen dat fonologische structuren morfologische structuren

willen weerspiegelen, moet de morfologische geleedheid van een geïnflecteerde vorm liefst tot uiting komen in een fonologische geleedheid. Adjunctiestructuren zijn hier geschikt voor. Een geïnflecteerd woord is morfologisch immers ook een soort adjunctiestructuur: $[[loop]_{V,en}]_V$, $[[adelaar]_{N,s_N}]_N$. Dit betekent dan echter dat de consonanten in deze geadjungeerde positie het best coronalen kunnen zijn, zoals de volgende tabel laat zien:

Van Oostendorp (2001a) gaat ervan uit dat coronalen in standaard-Nederlandse inflectiesuffixen altijd in een adjunctiepositie staan; coronalen in stammen doen dit alleen als het noodzakelijk is: wel in *herfst* (waar de coronalen op de derde en vierde plaats in het medeklinkercluster staan en alle 'gewone' syllabeposities dus vergeven zijn), maar niet in *perkament* (waar de coronaal 'pas' op de tweede positie staat). Dit laatste is verkieselijk omdat op die manier voorkomen wordt dat een ongelede morfologische structuur correspondeert met een complexe fonologie. Het is overigens denkbaar. Zoals hierboven al kort uiteengezet, zou de vraag of coronalen wel of niet tellen voor FinalC afhankelijk kunnen zijn van het niveau waarop we kijken (het 'hogere' of het 'lagere' fonologische — en morfologische — woord): een vorm als *gaat* is zowel een fonologisch woord dat eindigt op een klinker als een dat eindigt op een medeklinker. Naar welk van de twee niveaus gekeken wordt bij de evaluatie van FinalC zou bijvoorbeeld taalafhankelijk kunnen zijn. De stelling dat inflectionele suffixen een voorkeur hebben voor een adjunctiepositie, en daarmee indirect voor een structuur met zo weinig mogelijk eigen kenmerken wordt volgens mij gesteund door het veelbestudeerde merkwaardige stemassimilatiegedrag van het verledentijdssuffix. Er is in het standaard-Nederlands een beroemd verschil tussen dat suffix en composita met betrekking tot de

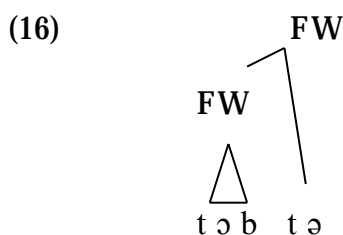
directionaliteit van stemassimilatie. In composita spreidt het kenmerk [stem] (in clusters die eindigen op een plosief) van rechts naar links (14a); in verledentijdsvormen spreidt dat kenmerk van links naar rechts (14b).⁵

- (14) a. za[gd]oek, o[b]eur, a[vd]ak, lee[ft]ocht
 b. to[bd]e, la[xt]e

Stemassimilatie kan op zichzelf worden toegeschreven aan het volgende principe, dat neutraal is met betrekking tot de richting.

- (15) *Stemassimilatie*
 Twee naast elkaar staande medeklinkers hebben allebei het kenmerk [stem], of ze hebben het allebei niet.

Spreading van stem van rechts naar links, zoals in Nederlandse composita, heeft in talen van de wereld over het algemeen de voorkeur voor segmenten met een gelijke status. Waarom werkt het anders in het geval van het inflectiesuffix? Ik stel voor dat het feit dat dit suffix in een geadjungeerde positie staat hier een belangrijke rol speelt:

Segmenten in een adjunctiepositie hebben liever geen eigen kenmerken. In dat kader is het begrijpelijk dat de plosief in deze adjunctiepositie de waarde van het kenmerk [stem] leent van het laatste segment van de stam, in plaats van andersom. Deze analyse verschilt uiteraard van de traditionele, volgens welke deze plosieven ondergespecificeerd zijn voor [stem] (Ernestus 2000). Een bezwaar tegen Ernestus' analyse is dat nu het daarin als een toevalligheid moet worden beschouwd dat het nu juist de inflectionele suffixen zijn die ondergespecificeerde coronalen bevatten. Hieronder zullen we zien dat dit bezwaar nog versterkt wordt door feiten uit het Utrechts.

2. Coronaalgedrag in het Utrechtse stadsdialect

In de vorige paragraaf zijn we ingegaan op twee theoretische aspecten van de structuur van het fonologische woord: het feit dat deze woorden de voorkeur hebben voor een meer consonantisch einde en de bijzondere rol van coronalen. Feiten uit het Utrechts helpen ons deze twee aspecten nog

---

⁵ Een uitzondering zijn de Limburgse dialecten die alleen *-de* hebben en waar de slotmedeklinker van de stam assimileert aan dit suffix.

iets preciezer te zien. De gegevens in deze paragraaf zijn grotendeels ontleend aan Scholtmeijer (1997), aangevuld met enig eigen veldwerk. Allereerst kunnen we observeren dat de coronale medeklinkers [t] en [n] (en [r], als we deze tot de coronalen zouden willen rekenen) zowel geïnserteerd als gedeleerd kunnen worden:

(17)	a.	n-deletie (na sjwa):	[bovə, dekəs, bəkət, bəzinə]
	b.	n-insertie (na sjwa):	[bʏ:dənɪk]
	c.	r-deletie (na klinker):	[axtəby:t, ɔ:məsfo:t]
	d.	r-insertie (na sjwa):	[bʏ:dərɪk]
	e.	t-deletie (variabele context , cf. Goeman 2000):	[ʏəpus, dɑ, sɔ:r]
	f.	t-insertie (na sonorant):	[dʏbəlt, ɛŋkəlt, leɪnt]

Waar het gaat om insertie is het zinnig om verschil te maken tussen insertie van de sonoranten aan de ene kant en van [t] aan de andere. De eerste soort lijkt vooral ingegeven door hiaatdelging (deze vindt altijd plaats tussen twee klinkers). De tweede lijkt echter wel degelijk te worden ingegeven door een wens om woorden op een zo laag mogelijke sonoriteit te laten eindigen (met andere woorden aan FinalC): na een sonorante medeklinker wordt een plosief ingevoegd. We laten de eerste soort nu verder buiten beschouwing omdat ze minder lijkt te kunnen toevoegen aan de hierboven reeds geponeerde theorie (zie Ortmann 1998 voor een beschrijving van soortgelijke verschijnselen in onder andere het Alemannisch en het Engels). Het enige interessante eraan is dat het coronalen betreft. Dat het nu juist precies coronalen zijn die als epenthetische segmenten fungeren, behoeft geen verwondering als we begrijpen dat

Deletie van [t] is op het eerste gezicht nu juist in tegenspraak met de zojuist gepostuleerde verklaring in termen van FinalC, omdat het in sommige gevallen juist een finale klinker achterlaat. Als dit principe in het Utrechts gedefinieerd is op het interne woord, vervalt dit bezwaar, in dat geval kan echter insertie van [t] weer niet verklaard worden. We zitten nu dus met een paradox: aan de ene kant lijkt de [t] wél, maar aan de andere kant lijkt hij juist niet te tellen als de finale consonant.

Een sleutel tot de oplossing van deze paradox is gelegen in het feit dat alle genoemde processen met betrekking tot [t] optioneel zijn. Dit duidt erop dat de betrokken taalkundige principes geen absolute 'kracht' hebben. Twee taalkundige principes lijken in het Utrechts met elkaar te strijden: FinalC en NoRecursion. De laatste dient om een excessief gebruik van fonologische recursie in te perken: recursie is alleen dan toegestaan als ze echt nodig is.

- (18) NoRecursion (Selkirk 1993): Fonologische woorden moeten bij voorkeur niet recursief zijn.

In termen van optimaliteitstheorie (Prince en Smolensky 1993) kunnen we zeggen dat FinalC hoger geordend is dan NoRecursion in het Utrechts. We hebben hierboven al gezien dat dit principe twee interpretaties kent,

die we hier voor het gemak verschillende namen zullen geven: FinalC-L telt het laagste woord, FinalC-H het hoogste. Sommige dialecten kiezen voor FinalC-L, andere voor FinalC-H, zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben. In het Utrechts wordt soms de ene, dan weer de andere interpretatie gebruikt; vandaar de optionaliteit. Als de interpretatie FinalC-L gekozen wordt, komt er geen [t] aan de oppervlakte: die [t] zou toch buiten het laagste fonologische woord komen te staan en in dat geval is het beter geen recursieve structuur te creëren. Als daarentegen de interpretatie FinalC-H gekozen wordt, is het wel degelijk beter om een [t] aan het einde toe te voegen. Voorbeeld (19) laat dit in optimaliteitstableaux zien voor de vorm *enkel* (zonder onderliggende /t/).

(19) a.

	FinalC-L	NoRecursion
ɛŋkəl		
☞ ɛŋkəl		
ɛŋkəlt		*!

b.

	FinalC-H	NoRecursion
ɛŋkəl		
ɛŋkəl	*!	
☞ ɛŋkəlt		*

Het maakt, interessant genoeg, in deze analyse geen verschil of er onderliggend wel of niet een /t/ aanwezig is. Voor een woord als *soort* met wel een onderliggende /t/ is de uitkomst aan de oppervlakte precies dezelfde:

(20) a.

	FinalC-L	NoRecursion
sɔ:rt		
☞ sɔ:rt		
sɔ:rt		*!

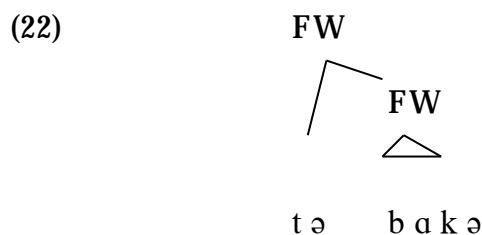
b.

	FinalC-H	NoRecursion
sɔ:rt		
sɔ:rt	*!	
☞ sɔ:rt		*

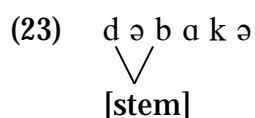
De hier gegeven analyse maakt cruciaal gebruik van de recursie binnen het fonologisch woord en geeft daarmee nieuwe evidentie voor de aanname van een dergelijke structuur. Dat geldt ook voor een tweede observatie die we kunnen maken over het stad-Utrechts: het bepaalde lidwoord *de* en het voegwoord *te* assimileren in stem aan het volgende woord:

- (21) [t]e [p]stoor 'de pastoor'   [d]e [b]akker
       [t]e [p]raote 'te praten'   [d]e [b]akken

Deze feiten zijn om een aantal redenen curieus: het is bijvoorbeeld nogal ongebruikelijk dat assimilatie van medeklinkers over tussenliggende klinkers heen plaatsvindt.⁶ Het belangrijkste is echter dat ze evidentie bieden voor de hierboven gegeven analyse van stemassimilatie van inflectionele suffixen in het Standaardnederlands. Dat is in ieder geval waar als we aannemen dat de structuur van proclitische elementen dezelfde is als die van inflectionele suffixen. In dat geval kunnen we de volgende structuur tekenen voor de werkwoordelijke groep (en een soortgelijke voor de naamwoordelijke):

In dit geval wordt de fonologische recursie gerechtvaardigd door het feit dat ze de syntactische structuur weerspiegelt. Omdat de coronaal zich in een geadjungeerde positie bevindt, is het niet verwonderlijk dat deze zich in stem aanpast aan de obstruent aan het begin van de stam. In soortgelijke omstandigheden doet de plosief in het inflectionele suffix immers hetzelfde. Merk op dat dit soort feiten het argument tegen de opvatting van Ernestus (2000) over inflectionele suffixen versterken. Onder haar visie zouden het toevalligerwijs ook weer proclitics moeten zijn die ongespecificeerde segmenten in zich hadden. Bijzonder is wel dat de sjwa kan worden overgeslagen in het assimilatieproces. We zouden kunnen aannemen dat de autosegmentele structuur van het woord er als volgt uitziet:

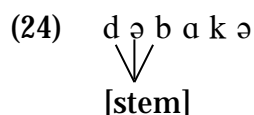
Bij andere assimilatieprocessen (bijvoorbeeld plaatsassimilatie) is het echter in de regel niet mogelijk dat fonologische kenmerken van medeklinker naar medeklinker spreiden en daarbij klinkers overslaan. Waarom is het hier dan wel mogelijk?

Een deel van de verklaring zou in ieder geval kunnen liggen in het feit dat de assimilatie hier precies het kenmerk [stem] betreft; dit kenmerk is niet-distinctief voor klinkers. Dat wil zeggen dat het niet uitmaakt welke

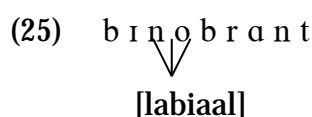
---

⁶ Johan Taeldeman (persoonlijke mededeling) wijst erop dat er in veel Vlaamse dialecten ook sprake is van stemassimilatie van het lidwoord met een woord-initiële medeklinker, vooral als deze laatste een fricatief is. In deze gevallen wordt de sjwa van het lidwoord echter gedeleerd. We vinden dan dus vormen als [ts]chool, [tf]abriek, [ts]schelt (de Schelde), enz. Volgens Taeldeman treedt in dit soort gevallen soms ook genusverandering op: [tf]abriek wordt geheranalyseerd als *het fabriek*.

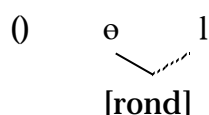
specificatie we in de fonologie aan een klinker toekennen voor het kenmerk [stem]; fonetisch zal de klinker altijd als stemhebbend gerealiseerd worden. Het kenmerk kan daarom gemakkelijk door de sjwa heen spreiden:

Plaatskenmerken zijn aan de andere kant wel distinctief voor klinkers. Als een dergelijk kenmerk door een sjwa heen zou spreiden, zou het de klinker zelf ook beïnvloeden. Als het het kenmerk [labiaal] betrof zou de sjwa in *binnenbrand* bijvoorbeeld gerond moeten worden:

Een dergelijke distinctieve klinkerverandering als gevolg van plaatsassimilatie tussen medeklinkers lijkt echter theoretisch uitgesloten. Het enige verschijnsel dat er mogelijk aan doet denken is de ronding van sjwa voor een /l/. Het verschijnsel doet denken aan een andere ronding van sjwa, namelijk voor [l]: de uitspraak [voyəl, lepəl] (Trommelen 1993). Deze uitspraak is veel wijder verbreid (zie voor Gent bijvoorbeeld Taeldeman 1985), al is hij niet terug te vinden in bijvoorbeeld het Uitspraakwoordenboek van Heemskerk en Zonneveld (2000) of Booij (1995). We zouden deze ronding kunnen zien als een vorm van assimilatie: /l/ heeft een fonologisch kenmerk [rond] dat spreidt naar sjwa, die daarop tot een ronde klinker wordt:

Voor [l] is deze analyse redelijk aannemelijk. Het is bekend dat /l/ een speciale relatie heeft met ronde klinkers — in de uitspraak van veel (jongere) Nederlanders bijvoorbeeld, waarin *Els* klinkt als *Ews* ([ɛʊs], Van Reenen en Jongkind 2000), maar ook in historische fasen van het Nederlands (*alt>oud*, of dialectisch *speulen* voor *spelen*; en het Frans (*journals>journaux*). Al deze gevallen betreffen echter een /l/ die een ronde klinker *wordt*, niet een medeklinker die zijn plaats deelt met een voorafgaande klinker. Bovendien is deze analyse niet gemakkelijk uit te breiden naar *spannend*: er zijn weinig redenen om aan te nemen dat de coronale nasaal ook het kenmerk [rond] zou hebben.⁷ Sterker, in de meeste

---

⁷ Taeldeman (persoonlijke mededeling) wijst in dit verband wel op de etymologie van vormen als *neus*, *leunen* en *rund* die nadere bestudering behoegt.

moderne kenmerktheorieën wordt [rond] gelijkgesteld aan [labiaal], en een nasaal met het kenmerk labiaal staat gelijk aan een [m].

Mijn vermoeden is dan ook dat in alle gevallen van sjwaronding in het Nederlands niet zozeer sprake is van assimilatie als wel van *dissimilatie*. De klinker wordt [+achter] voor een medeklinker die [-achter] is. We krijgen dan structuren als de volgende:

2. $\begin{array}{c} \emptyset \\ | \\ [+achter] \end{array}$ $\begin{array}{c} l \\ | \\ [-achter] \end{array}$ $\begin{array}{c} \emptyset \\ | \\ [+achter] \end{array}$ $\begin{array}{c} n \\ | \\ [-achter] \end{array}$

Er lijkt hier dus geen sprake van assimilatie, maar van dissimilatie. Daarmee lijkt het enige mogelijke voorbeeld van een dergelijke assimilatie van plaats tussen klinker en plaats afgeschreven (zie Van Oostendorp 2001a voor een uitgebreidere beschrijving).

3. Conclusies

Alles bij elkaar geeft het Utrechts op twee manieren evidentie voor een recursieve structuur van het fonologisch woord. In de eerste plaats werkt het principe FinalC naar keuze op twee verschillende niveaus; daarmee hebben we een verklaring voor het optionele karakter van zowel t-insertie als t-deletie. In de tweede plaats werkt stemassimilatie op proclitics op dezelfde manier als op inflectionele suffixen. Beide feiten kunnen het gemakkelijkst beschreven worden als we aannemen dat er een recursieve structuur van het fonologisch woord is en dat de geadjungeerde positie alleen gevuld kan worden door coronale consonanten.

Bibliografie

- Booij, Geert. 1995. *The Phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Boutkan, D. & M. Kossmann. 1996. *Het stadsdialekt van Tilburg*. Amsterdam: P.J.Meertens-Instituut.
- Schutter, Georges De, en Johan Taeldeman. 1993. Studies in /r/ klein I. /r/ na vocaal in onbetoonde lettergreep." *Taal en Tongval* 45: 155-171.
- Schutter, Georges De, en Johan Taeldeman. 1994. Studies in /r/ klein II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker. In G. De Schutter, J. Taeldeman en A. Weinen (red.) *Taal en Tongval Themanummer 7* 73-109.
- Ernestus, M. 2000. *Voice Assimilation and Segment reduction in Casual Dutch. A Corpus-Based Study of the Phonology-Phonetics Interface*. Dissertatie, VU Amsterdam.
- Féry, Caroline. 2001 Markedness, Faithfulness, Vowel Quality and Syllable Structure in French. In: Hans-Martin Gärtner en Ruben van de Vijver (red.) *Phonology in Potsdam*. Potsdam, 2001, 1-31.
- Goeman, T. 1999. *T-deletie in Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*. Dissertatie, VU Amsterdam.
- Haas, Mary R. 1940. *Tunica*. Extract from *Handbook of American Indian Languages* vol.IV.
- Halpern, Aaron L. 1998. Clitics. In Andrew Spencer en Arnold Zwicky (1998), *The Handbook of Morphology*. Oxford, Blackwell, pp. 101-122.
- Hammond, Michael. 1997. Vowel Quantity and Syllabification in English. *Language* 73:1-13.
- Heemskerk, Josée, en Wim Zonneveld. 2000. *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht, Het Spectrum.
- Hermans, B. 1994. *The Composite Nature of Accent*. PhD Dissertation, Free University of Amsterdam.

- Hoekstra, Eric. 2000. Grammaticale functies van -e en -en in het Westfries en het Fries en taalcontactgestuurde veranderingen. *Taal en Tongval* 52.1, 136-149.
- Hulst, H. van der. 1984. *Syllable Structure and Stress in Dutch*. Dissertatie, Leiden.
- Humbert, H. 1996. De kameleontische aard van de Groningse /r/ verklaard vanuit representatieve perspectief. *Taal en Tongval* 48.2:139-162.
- Kaye, Jonathan, Jean Lowenstamm en Jean-Roger Vergnaud. 1990. Constituent Structure and Government in Phonology. *Phonology* 7, 193-231.
- Lombardi, Linda. 1998. 'Coronal epenthesis and markedness'. Manuscript, Universiteit van Maryland. Te vinden op <http://roa.rutgers.edu/> onder nummer 245-0298
- McCarthy, J. 2001. 'Optimal Paradigms'. Manuscript, University of Massachusetts. Te vinden op <http://roa.rutgers.edu/> onder nummer 485-1201
- Oostendorp, M. van. 2000. *Phonological Projection*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Oostendorp, M. van. 2001a. Nasal Consonants in Variants of Dutch and Some Related Systems. *Neerlandistiek.nl* 2001.08 (augustus 2001). <http://www.neerlandistiek.nl/2001/08/>
- Oostendorp, M. van. 2001b. The Phonology of Postvocalic R in Brabant Dutch and Limburg Dutch. In: Van Hout and Van der Velde (eds.) *R-atics*. Speciaal nummer van *Études et travaux*, Université Libre de Bruxelles.
- Oostendorp, M. van. Te verschijnen. The Phonological and Morphological Status of the Prosodic Word Adjunct. In: Gisbert Fanselow en Caroline Féry (red.) *Constraints in Conflict. More Papers on OT*. Speciaal nummer van *Linguistische Berichte*. Te verschijnen 2002.
- Ortmann, Albert. 1998. Consonant Epenthesis: Its Distribution and Phonological Specification. In: Wolfgang Kehrein and Richard Wiese (eds.) *Phonology and Morphology of the Germanic Languages*. Tübingen: Max Niemeyer, 51-76.
- Paradis, Carole and Jean-François Prunet (eds.) 1991. *The Special Status of Coronals. Internal and External Evidence. Phonology and Phonetics 2*. San Diego, CA: Academic Press.
- Prince, A. & P. Smolensky. 1993. Optimality Theory. Constraint Interaction and Satisfaction in Generative Grammar. Manuscript, Rutgers & University of Colorado, Boulder.
- Reenen, Piet van, en Anke Jongkind. 2000. De vocalisering van de /l/ in het Standaard-Nederlands. *Taal en Tongval* 52.1:189-199.
- Schuringa, F.G. 1923. *Het dialect van de veenkolonien*. Groningen/Den Haag: J.B. Wolters.
- Trommelen, M. 1983. *The Syllable in Dutch. With Special Reference to Diminutive Formation*. Dordrecht: Foris.
- Scholtmeijer, H. 1997. Aspecten van de klank- en vormleer van het Stad-Utrechts. In: B.J. Martens van Vliet *De vollekstaal van de stad Uterech*. Utrecht: Stichting Publikaties Oud-Utrecht.
- Selkirk, E. 1993. On Derived Domains in Sentence Phonology. *Phonology Yearbook* 3:371-405.
- Spencer, Andrew, en Arnold M. Zwicky. *The Handbook of Morphology*. Oxford, UK: Blackwell.
- Swets, F. In voorbereiding. *The Morphology-Phonology Interface in Tilburg Dutch*. Manuscript, Meertens Instituut.
- Taeldeman, Johan. 1985. *De klankstructuur van het Gentse dialect. Een synchrone beschrijving en een historische en geografische situering*. Gent.
- Trommelen, Mieke. 1993. Lexical Word-Processes in Dutch. *Linguistic Review* 10:161-184.
- Yip, Moira. 1991. Coronals, Consonant Clusters and the Coda Condition. In Carole Paradis and Jean-François Prunet (eds.) 1991. *The Special Status of Coronals. Internal and External Evidence. Phonology and Phonetics 2*. San Diego, CA: Academic Press. , 61-78.